

UDC 39(477.51) "17/18"

ГЕРАСЬКО М.О.

Національний історико-культурний заповідник "Гетьманська столиця",
кандидат історичних наук (Україна)**ЖИТЛО ЯК ОСНОВА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ**

На прикладі містечок Батурина, Глухова, Борзни та Кролевеця у статті розглядається інтер'єр жител населення Чернігово-Сіверщини (друга половина XVIII – середина XIX ст.). На основі значного описового матеріалу, стосовно звичаїв і побуту українців, який накопичився в середині і особливо в другій половині XIX ст. можна зробити науково-вивірені узагальнення з приводу порівняльної характеристики українців і росіян. Дослідженням цієї теми займалися М. Маркевич, І. Срезневський, П. Куліш та ін. Значний внесок до вивчення даної проблематики належить історику М. Костомарову, який виокремив український культурний і традиційно-буттєвий комплекс із загальноросійського, що утрадиційнилось як спільне за понад сторіччя співжиття в рамках однієї імперії.

Також у даній статті характеризується поділ оселі на умовні частини та визначаються основні сакральні центри хати. Автор наголошує на глибокому символічному обрядово-ритуальному значенні, яке українці надавали всім предметам хатнього інтер'єру та наголошує на ліричній прив'язаності їх до місця свого проживання.

Ключові слова: Чернігово-Сіверщина, хата, інтер'єр, піч, покуть, лежанка, посуд.

GERASKO M.A.

National Historical and Cultural Reserve "Hetman's Capital", PhD (History) (Ukraine)

DWELLING AS THE LIFE BASIS OF UKRAINIANS

Article deals with the interior of dwellings in Chernihiv-Siverskyi region (in the 2nd half of the XVIII – 1st half of the XIX cent.). On the example of towns Baturyn, Glukhiv, Borzna and Krolevets the article deals with the house interiors of the population of Chernihovo-Sivershchyna (the second half of the XVIII – mid. XIX cent.). The analysis is based on considerable descriptive material concerning Ukrainian customs and way of life that has accumulated in the middle and especially in the second half of the XIX cent. and led to scientific adjusted conclusion about the comparative characteristics of Ukrainians and Russians. This topic was researched by M. Markevych, I. Sreznevskyi, P. Kulish and others. A significant contribution to the study of this subject belongs to historian M. Kostomarov, who singled Ukrainian cultural and traditional existential complex out of all-Russian complex, that was considered unified for more than three centuries of coexistence within a single empire. Also, this article characterizes the division of the house on special parts and identifies the main sacred centres of the house. The attention is given to the fact that the Ukrainian housing is associated with many beliefs and rituals. It indicates that the dwelling-house reflects not only people's ideological and artistic heritage, but also a pragmatic idea. After all, the house seemed a model of nature and the universe, which protected both physically and spiritually. We know that house was not only a place where the family spent most of its life, but it was the family hearth around which ancient and beautiful traditions were preserved.

The author emphasizes the deep symbolic ritual value that Ukrainians gave to all subjects of domestic interior and the lyrical attachment to their place of residence. After all, the house had a kind of sacred meaning for its tenants, that is why, to the house and all domestic things people gave some philosophical content. Complexity of representations of the world for humans

began from the dwelling and was a dominant through all life. It is revealed that a Ukrainian house with its aesthetic appearance and its interior in particular, is an important factor in the understanding of the Ukrainian people and makes the character unique, and one that is very different from the characteristics of other nations. The author concluded that this topic needs a further study.

Keyword: Chernihovo-Sivershchyna, hut, interior, tiled stove, corner, stove bench, crockery.

ГЕРАСЬКО М.А.

Национальный историко-культурный заповедник “Гетманская столица”,
кандидат исторических наук (Украина)

ЖИЛИЩЕ КАК ОСНОВА ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ УКРАИНЦЕВ

На примере городков Батурина, Глухова, Борзны и Кролевца в статье рассматривается интерьер жилищ населения Чернигово-Северщины во второй половине XVIII – середине XIX вв. На основе материалов, описывающих украинские обычаи и быт, накопившихся в середине, а особенно во второй половине XIX в., можно сделать обобщения по поводу сравнительной характеристики украинцев и русских. Исследованием этой темы занимались Н. Маркевич, И. Срезневский, П. Кулиш и другие ученые. Значительный вклад в изучение данной проблематики принадлежит историку Н. Костомарову, который выделил украинский культурный и традиционно-бытовой комплекс из общероссийского, которые сосуществовали более столетия в границах одной империи.

Также в данной статье характеризуется разделение жилища на условные части и определяются основные сакральные центры дома (хаты). Автор отмечает глубокое символическое ритуально-обрядовое значение, которое украинцы придавали всем предметам домашнего интерьера, а также подчеркивает лирическую привязанность населения к месту его проживания.

Ключевые слова: Чернигово-Северщина, хата, интерьер, печь, покуть, лежанка, посуда.

Дім, хата, будинок, оселя – це місце того найсокровеннішого життя, де сплітаються “містичні корені буття”. Це символ “щастя, добробуту, єдності сім’ї та роду; ширше – символ опанованого, людського простору”. А. Данилюк, досліджуючи українську хату, наголошував, що “у традиціях української хати ми бачимо безмежний прояв творчої сили народу, його досвіду, знань і художнього смаку. Народне житло було цікаве і оригінальне не тільки за формою, але й внутрішнім змістом. Кожна річ, предмет у ньому, крім свого практичного значення, мав ще й свій духовний образ. Завдяки цьому хата для селянина ставала всім: і храмом, і рідним краєм, і батьківщиною, і матір’ю” [6, с.121].

Завдяки дослідникам М. Маркевичу, І. Срезневському, П. Кулішу в середині і особливо у другій половині XIX ст. накопичився значний описовий матеріал про звичаї і побут українців, який дозволив зробити науково-вивірені узагальнення з приводу порівняльної характеристики росіян і українців. Особливою заслугою історика М. Костомарова було виокремлення українського культурного і традиційно-буттєвого комплексу із загальноросійського, що за понад сторіччя співжиття в рамках однієї імперії утратились як спільне. Ось які особливості він підкреслив: “Варто поставити поряд великороса та південноруса в їхньому вбранні, з їхньою поставою та зовнішнім виглядом; потім описати образ домашнього життя того й іншого, їхні домашні звичаї, обряди, способи господарювання, нарешті викласти сутність їхньої мови” [14, с.12] і ми побачимо суттєву різницю. Дослідники XIX ст. М. Арандаренко, О. Афанасьєв-

Чужбинський, М. Маркевич розглядали житло в основному у контексті побуту малоросіян, а Х. Вовк, М. Сумцов і С. Таранушенко на початку ХХ ст. охарактеризували його особливості [26, с.31-77]. З середини ХХ ст. українське житло досліджували А. Данилюк, В. Наулко, В. Борисенко, Т. Косміна, В. Самойлович.

Історик В. Модзалевський, описуючи побут усіх верств населення, зазначав, що *“нельзя не поражаться скромности и беспритязательности наших предков, довольствовавшихся в своем обиходе очень немногим”* [11, с.130; 19, с.1]. Оприлюднені дослідником описи майна і маєтностей представників старшини мали засвідчити його думку про те, що *“вмеблювання житлових приміщень того часу, що належали не лише людині середніх статків, але навіть і заможному, приголомшує своєю простотою і відсутністю будь-якого комфорту”* [20, с.37-38]. Про наявність лише найнеобхіднішого в хаті пише і український архітектор та мистецтвознавець В. Січинський: *“окремі частини хати, входи, освітлення, меблі, прикраси підпорядковані побутовим кожноденним потребам праці і відпочинку, так що нема тут нічого зайвого й непотрібного”* [23, с.269].

Описуючи побут батуриців, уродженець міста П. Скокан дав характеристику традиційного житла початку ХХ ст. – *“большинство горбаневских [Горбанівка – куток Батурина – М.Г.] хат были глиняными мазанками, чисто выбеленными снаружи и внутри мелом. Попадались и рубленные хаты. Крыши хат были крыты соломой со стрехами, иногда с причалком – небольшим навесом. Вокруг хаты делалась призьба – это невысокая насыпь для защиты от сырости. Летом в хорошую погоду, после дневных трудов, можно было на ней посидеть в ожидании “вечери”, а то и просто отдохнуть и побеседовать с заглянувшим соседом или соседкой”* [24, с.17].

На Батурищині, як і на всій території Чернігово-Сіверщини, переважали дво- та трикамерні споруди. До хати потрапляли, переступаючи поріг. Його завжди тримали в чистоті й ошатності, бо він був своєрідною *“візитівкою”* оселі. Саме поріг вважали охоронцем родинних статків та злагоди, і тому з ним пов’язували багато прикмет [25, с.447-448]. Через поріг, як зазначав П. Скокан, *“двері з подвір’я, зазвичай вели в сіни, які поділяли оселю на дві частини: житлову кімнату – кухню та комору. В сінях об стіну підперта драбина, яка була призначена для входу на чердак – горщице”* [24, с.18]. В більшості випадків в сінях стояли і жорна, щоб молоти муку та крупи, а також ступка, щоб товкти крупу [29, с.17]. Поруч на невеличкому ослоні стояло відро або діжечка з водою. На зиму воду переносили в більш тепле приміщення. В житловому приміщенні завжди було чисто та охайно, не дивлячись на те, що підлога (долівка) була вимощена сухою глиною. Періодично долівку підмазували розчином глини, після чого вона ставала рівною та гладенькою [24, с.18].

Соціально-економічні умови суттєвим чином відповідали побутовому укладу та усталеним художнім уявленням народу [22, с.5]. На початку ХІХ ст. П. Куліш описав хату батуринського бондаря, яка відзначалась між простими хатами особливою пишнотою. Вона вся була вибілена крейдою, вікна знадвору обведені червоною фарбою, а солом’яна покрівля підстрижена так чисто, як *“в іншого джэнджуристого парубка чуприна в велике свято”*, – всередині був новий липовий стіл на точених ніжках і з двома шухлядами; образи всі під шатами та під склом; на кілочках між вікнами рушники білі, вишивані дуже гарно червоними візерунками, а ослони й полиця із різним посудом були далеко кращі, ніж у звичайних козацьких хатах [15, с.217].

Великого значення надавали оздобленню хати, як зовні, так і всередині, прагнучи не лише зробити її не схожою на сусідні оселі, але й захистити обереговими розписами стін. Подібне малювання сприймали не тільки як елемент оздоблення, а й як сакральний акт. Варто зауважити, що дуже важливим є застосування мінімальної кількості елементів композиції та різноманіття художнього вирішення. Використання лаконічних і простих

художніх засобів, доступних кожному виконавцеві й створюючих завдяки їх умілому застосуванню велике розмаїття архітектурно-художнього вирішення, є однією з найбільш цікавих особливостей народної творчості [22, с.7-8].

Християнський центр будинку – красний кут (покуття, покуть, святий кут) знаходився по діагоналі від печі. Тут зберігалися священні книги, свічки, лампадка та ікони. На думку П. Скокана, *“батуринці особливою релігійністю не відрізнялись, але в більшості хат на покуті висіли ікони – образи або просто “боги”, зазвичай покриті рушниками. Вони мабуть, в деякій мірі, відігравали роль прикрас”*. Проте Т. Косміна вважає, що *“визначальними основами оформлення інтер’єру української хати було символічно-ролеве значення кожного предмету, зокрема і рушників, в обрядово-календарному циклі сільської родини. Це надавало їм семантичного значення як у повсякденному, так і в обрядово-святковому вжитку та зумовлювало їхні художньо-естетичні якості. Найбільший семантичний статус належав рушникам, що їх розміщували на стінах “над образами”* [13, с.22]. Обов’язково в оселі мали бути ікони Ісуса Христа та Матері Божої [25, с.425]. Населення Чернігово-Сіверщини також особливо шанувало ікони Св. Миколая Чудотворця, до яких зверталися з молитвами *“Помози ми, грішному и унылому, в настоящем сем житии”* [2, с.191]. Образи були писані на дошках, полотні, склі, кераміці (майолікові), чеканилися в металі, вишивалися парчею та різними нитками, гравірувалися на папері [18, с.298]. Заможні люди поміщали ікони в різьблені іконостаси, подібні до церковних. З давніх часів Чернігово-Сіверщина славилася сницарями – майстрами іконостасного різьблення, прізвища яких збереглися до наших днів. Це жителі чернігівських сіл – Яким Глинський і Григорій Петров [1, с.5]. Автор історичних романів Д. Мордовцев, описуючи життя українського народу, звернув увагу на те, що *“в хатах за образами – завжди квіти, хоч би й сухі, а коли таких нема, то – штучні з кольорового паперу”* [21, с.10]. Образи не повинні бути *“голими”*, тому їх обов’язково покривали рушниками. Відомий етнограф І. Гончар, згадуючи своє перебування в Батурині, зазначав, що складовими святого місця в хаті були ошатно вбрані рушником – *“набожником”* ікони на полиці-божниці [18, с.290]. Отже, вишиті рушники, скатерка та хуста були неодмінними оздобами домашнього вівтаря – покуті. У Новгород-Сіверському, Коропському, Борзнянському, Сосницькому повітах рушники на ікони – *“завески”, “божниці”, “божники”* – були вузькими, довжиною сягали чотирьох метрів і більше. З’явилися такі рушники на Чернігівщині у ХІХ ст. До речі, вишиті рушники були відомими на українських землях ще за часів князя Володимира і мали назву убрус. У часи Гетьманщини рушники вже називалися ручниками. А вже в 1878 р. існувала назва рушник [9, с.21, 57, 50-165]. Значне місце в убранні української оселі займали відомі ткані *“кролевецькі”* рушники [3, с.3]. Взагалі, вишиті вироби слугували і предметами повсякденного побуту, зокрема рушники (*“простые”, “на расход”,* або ж утиральники: утирачі, *“утіранікі”* та стирки) слугували предметами гігієни [9, с.19, 31, 58-59].

В кутку під образами в селянських оселях обов’язково стояв стіл, покритий білою або вишитою скатертиною (настільником), яка в ХVІІ-ХVІІІ ст. називалася обрус, пізніше – скатерть (зрусифікована назва). Зазвичай, на краю столу лежала хлібина, якщо не ціла, то бодай її окраєць; без цього не можна, *“так не годиться”* – зазначав П. Скокан, описуючи інтер’єр батуринської хати. Обабіч столу вздовж стін стояли лавки – нерухомі меблі, а із зовнішнього боку – переносна невелика лавка – *“ослинець”* [24, с.18], як її називали в Батурині.

Особливими сакральними центрами у хаті були саме покуть та піч [28, с.361]. Внутрішньобудинкова побудова кубічної форми, яка займала не менш, як чверть кімнати і виконувала дві функції: обігрів приміщення в холодну пору року [17, с.2] та приготування їжі – це піч. Їй завжди надавали особливого значення, навіть говорили: *“Сказав би я тобі, так піч у хаті”* або *“Піч, як мати рідна”*. У давні часи вогонь у домівках вважався

божеством та оберігав мир і спокій усіх членів родини. Вогонь завжди підтримувався у печі, тобто, піч ніколи не залишали без вогню, навіть влітку, коли страва вже була приготована. Для збереження вогню вигрібали з печі весь жар, примішували його в куточках припічка, вкривали попелом і залишали тліти, аж поки він знову буде потрібний [5, с.59]. У господині піч користувалася особливою увагою; щойно на печі з'являлись сліди хай навіть і незначного забруднення, відразу ж білили її всю, в крайньому разі – хоч припічок. Піч займала чільне місце в українській хаті. Її найчастіше робили з глини, або ж із цегли (особливо з сирцю). До речі, можна зробити припущення, що печі в Батурині та його околицях були зроблені в основному з цегли, бо населення розбирало залишки будівель гетьмана І. Мазепи і використовувало для потреб у власних господарствах [10, с.72-106]. Пізніше, за часів гетьманування К. Розумовського і в подальші часи в Батурині було налагоджене виробництво цегли на цегельнях графа [27, с.400-427]. Досить поширеним у містечках Чернігово-Сіверщини, переважно у заможнішого населення, було облицювання печей кахлями, вони використовувались як конструктивно-декоративний матеріал [4, с.28-38]. Власне піч поділялася на гарячу частину – черинь та холодну – припічок, які розділялися заслонкою. Частина печі між долівкою і черинню мала назву підпіччя, а найтовща стінка печі – комин. Частина хати, що знаходилася за піччю називалася запічок. Обов'язковим атрибутом біля печі в кутку були рогачі (ухвати), кочерги і віник (мітла) [24, с.18]. На припічку знаходився посуд: гладішки, макітри та горщики. В холодну пору року піч була найтеплішим місцем у хаті. Як зазначав Х. Вовк, *“верхня площина печі, як відомо служить для спання зимою членів родини”* [5, с.104, 107], на печі могла спати вся сім'я, тому печі робили великими. Високо в стіні над піччю прорізували невелике віконечко, бо тут вишивали та читали. З вечора до ранку стояв на комині і освітлював всю піч керамічний світильник або каганець. Вони були у вигляді різних тварин (барана, ведмедя та ін.), які також зберігалися і на покуті [5, с.63-64]. Біля печі була розміщена лежанка [24, с.18] або полик – настил з дощок, на якому спали. В експозиції історико-меморіального заповідника Пантелеймона Куліша *“Ганнина Пустинь”*, що поблизу Борзни, представлено дерев'яну *“подушку”*, яка являє собою дві широкі дошки, зрізані під гострим кутом і з'єднані між собою кількома дощечками. Її використовували під час сну на полику або ліжку, покривши кожухом чи товстою рядниною. Відомо, що вже у XVIII ст. заможніші жителі Чернігово-Сіверщини мали в користуванні і вишиту, тобто святкову постіль. Простирадла, пологи (завіси для ліжка) та подушки в декорованих наволочках, які прикрашали інтер'єр хати, були вишиті різноманітними техніками [9, с.31, 80-86]. Найчастіше, її використовували для прикрашання осель на свята. Уявлення про вигляд простирадла середини XVIII ст. дає експонат Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, який належав родині прилуцького полковника Григорія Галагана. Величезне, розміром 340x154 см, воно свідчить про розмір ліжка (*“ложка”*), яке мало бути трохи меншим. Певно саме такого типу простирадла слугували зразками для пізніших підзорів. Безпосередньо біля місця спання дорослих *“часто к потолку подвешена “колыска” для ребенка”* [24, с.18]. Старші діти спали, як з батьками, так і окремо від них.

Неподалік від полика знаходилася скриня (сундук) *“с женским платьем, может быть еще с приданым”* [24, с.18], а в прискринку – зберігалися прикраси та різні інші важливі речі. Цей обов'язковий елемент хатнього умеблювання знаходився на видному місці. Поряд з вишиваними рушниками та килимами скриня була окрасою хати. На території Чернігово-Сіверщини, крім розпису, скрині оздоблювали ще й *“вигадливим різьбленням”* [25, с.429-430], гравіруванням та художньою ковкою.

Уздовж чільної стіни над вікнами проти печі розміщували полицю для хатнього начиння та хліба (хлібна полиця) [16, с.108]. Важко уявити будь-яку оселю ще без одного

елемента хатнього начиння – невеличкої дерев'яної шафи, яку ще називали мисником. У ньому зберігали обрядовий і повсякденний посуд, ковганку (здебільшого дерев'яну), ліки, свячену воду, страсну свічку, обрядове зілля [25, с.443-444], курушки [5, с.63-64] (глиняні чашечки для обкурювання хати в свята) [6, с.147-148], різноманітні дитячі забавки – свистульки у формі півників, качечок, коників, вершників, офіцерів [5, с.63-64]. До речі, у Глухові, під час археологічних досліджень були виявлені керамічні іграшки-свистки у вигляді коників або баранців та мініатюрні – у вигляді пташок [12, с.52]. Розташовували мисник, здебільшого біля печі – *“Около печи, вблизи двери, – полка или шкафчик с посудой”* [24, с.18]. Посуд в оселях тримали різноманітний, тобто на всі випадки життя, проте в основному переважали гончарні вироби. Відомо, що Чернігово-Сіверська земля щедро наділена різнокольоровими глинами [8, с.8], адже це робило можливим виготовляти посуд різноманітного забарвлення. А от форми українського посуду не мали в собі нічого особливо оригінального. Гончарний посуд поділявся на плоскі посудини (тарілки та миски), півсферичні (макотерть або макітра), цілком сферичні (борщівники, кашники), майже цілком круглі, з вузьким отвором (баньки), глечики для молока (глеки, гладишки), циліндричні, низькі, з ручкою (ринки). Ці форми доповнювалися різними елементами у вигляді вушок, носика, ручки, ніжок; іноді надавали їм форму барильця, витягнутої миски чи ринки (поросятинки). Такий посуд був орнаментований або принаймні вкритий поливою всередині чи розмальований без поливи матовими барвами. Орнаментация українського посуду дуже різноманітна і в ній так само, як і в вишиванках, розмальовуванні печей, у різьбленні дерева, дуже яскраво виявились естетичні вподобання українського народу [5, с.62, 63-64].

Яскравими зразками посуду, яким користувалися жителі Батурищини, є зібрання керамічних виробів в Музеї археології Батурина. Тут представлені сковорідки, тарілки, миски, а також різноманітні горщики: золінники, горнятка, макітри тощо [7, с.5], датовані XVII-XIX ст. Найбільш характерними є горщики невеликих і середніх розмірів, з невисокими вінчиками, відігнутими назовні. Вони мають сірий та чорний кольори, прикрашені переважно однією хвилястою лінією, прокресленою до випалу горщика. На теренах Глухова під час археологічних досліджень також був виявлений кухонний та столовий посуд. Поширеними там були маленькі горнятка, висота яких 8-9 см, а діаметр по плечу 10-11 см [12, с.49-50]. Варто зазначити, що на території Батурина, на відміну від Глухова, такий посуд був не надто поширений. Своім високомайстерним гончарним посудом славилися також Ічня, Новгород-Сіверський та Кролевець. Керамічним розписам Лівобережного Полісся притаманні геометризовані композиції, радісний колорит із жовтогарячим, жовтим і зеленим акцентуванням, що яскраво виявляється на кераміці Чернігова, Батурина, Ніжина та Ічні [6, с.177].

Отже, в українців з житлом пов'язані численні вірування й обряди, які свідчать, що в минулому в оздобленні хати людина відбивала не лише прагматичні уявлення, але й світоглядні та мистецькі надбання. Хата мислилась як модель природи, всесвіту, що захищає не лише фізично, але й духовно. Така позиція стала основою мистецьких уявлень народу, згідно з якими житло було органічною частиною оточуючої природи. Саме в цьому – основи колосальних мистецьких досягнень народу, непохитність і плідність народного мистецтва, що одухотворило весь рукотворний світ людини від усього середовища до будинку й до найдрібнішої речі. Українська дерев'яна хата та її внутрішнє оздоблення мали своєрідний сакральний зміст для її мешканців, тобто всьому, чим наповнювали оселю – столу, печі, миснику, колисці, сволоку, порогу, вікнам, лавам, навіть призьбі, – надавали глибоку символічну обрядово-ритуальну доцільність. Д. Мордовцев вважав, що українці мали *“ліричну прив'язаність до вітчизни, до місця свого проживання, до своєї хати”*. Тому сама українська хата в цілому з її естетичним виглядом

та її інтер'єр зокрема, є важливим фактором, що зумовлює розуміння характеру українського народу і робить цей характер унікальним та таким, що дуже різниться від характерних ознак інших народів. Комплекс уявлень про світ для українців розпочинався з житла й проходив домінантою через усе життя. Значення хати – захист від всесильності безмежного світу, створення його малої моделі, очищеної від злих сил. Адже хата була не тільки місцем, де родина проводила більшу частину свого життя, але й вогнищем, довкола якого зберігалися давні й прекрасні традиції.

Інтер'єр хати визначали сфери зайнятості населення. Для жителів містечок Чернігово-Сіверщини характерною була зайнятість різними видами місцевих ремесел, на основі яких формувалась народна культура. Вагомим чинником, який впливав на внутрішнє оздоблення житла, була торгівля – ярмаркова та крамна.

1. Антон Штепа [Альбом] / упоряд. М.Я. Куницька. – К.: Мистецтво, 1986. – 104 с.
2. Акафистник / Издание Московской патриархии. – М., 1989. – Т. I. – С. 191-193.
3. *Бондаренко В.* Народне килимарство. Художнє ткацтво / В. Бондаренко // Радянське село. – 1974. – № 78. – С. 4; № 79. – С. 3.
4. *Виногородська Л.* Батуринська кахля / Л. Виногородська, Ю. Ситий // Пам'ятки України: Історія та культура: Науковий часопис. – 2008. – № 3 (160). – С. 28-38.
5. *Вовк Х.К.* Студії з української етнографії та антропології / Х.К. Вовк – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.
6. *Герасько М.О.* Побут населення містечок Чернігово-Сіверщини (друга половина XVIII – середина XIX ст.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.05 / Герасько Марина Олександрівна. – К., 2013. – 235 с.
7. *Герасько М.* Не святі горшки ліплять / М. Герасько // Порадник. – 2011. – № 46(292). – 18-24 листопада. – С. 5.
8. *Дробязко Н.* Яка глина, такий і глечик / Н. Дробязко // Слово “Гетьманської столиці”: газета Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця”. – № 2 (15). – 2009. – С. 8.
9. *Зайченко В.* Вишивка Чернігівщини / Віра Зайченко. – К.: Родовід, 2010. – 208 с.
10. *Коваленко В.* Батурин археологічний / В. Коваленко, В. Мезенцев, О. Моця, Ю. Ситий. // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника “Гетьманська столиця”. – Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”. – С. 72-106.
11. *Коваленко О. В.Л.* Модзалевський – історик козацької старшини / О. Коваленко // Батуринські читання: збірник наукових праць. – Ніжин, 2007. – С. 130-136.
12. *Коваленко Ю.* Археологія Глухова доби українського козацтва XVII – XVIII ст. / Ю. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей. К. – 2008. – Вип. 17. – С. 49-55.
13. *Косміна Т.* Рушник в інтер'єрі української хати (до проблеми ареалістики) / Т. Косміна // Рушник: символ, образ, знак. Матеріали третьої науково-практичної конференції: доповіді та повідомлення. – Глухів, 2004. – С. 22-31.
14. *Костомаров Н.И.* Две русские народности (обработ. текста и ред. А.П. Ковалевой; Авт. предисл. В.А. Дорошенко / Николай Костомаров. – Киев-Харьков: “Майдан”, 1991. – 71 с.
15. *Кулиш П.* Огненный змей / П. Кулиш // Киевлянин. – 1841. – С. 181-289.
16. *Культура і побут населення України: Навч. посібник / Наулко В.І., Артюх Л.Ф., Горленко В.Ф.* – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
17. *Ляшко О.* Поселення будівельного і декоративного начал // Соборний майдан: газета національного заповідника “Глухів”. – 2010. – № 2 (38). – С. 2.
18. *Майстер, або Терни і лаври Івана Гончара / упоряд. Н. Поклад; Кер. Проекту та авт. Передм. В. Яременко.* – К.: МАУП, 2007. – 708 с.
19. *Модзалевский В.Л.* В какой обстановке жили наши предки / В.Л. Модзалевский // Черниговская земская газета. – 1917. – 1 сентября. – С. 1.
20. *Модзалевский В.Л.* Очерк истории рода Товстолесов / В.Л. Модзалевский. – К., 1906. – 241 с.
21. *Мордовцев Д.А.* Малороссийское племя / Д.А. Мордовцев // Живописная Россия: отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Т. 5. Ч. 1 / под ред. П.П. Семенова. – СПб.-М.: Издание книгопродавца – типографа М. О. Вольфа, 1897. – 336 с.
22. *Самойлович В.П.* Народна архітектура України в ілюстраціях / Віктор Самойлович. – К.: Абрис, 1990. – 281 с.
23. *Січинський В.* Українська архітектура / В. Січинський // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
24. *Скокан П.* Батурин (по історическим местам Украины): сборник воспоминаний, очерков, рассказов и других материалов (на правах рукописи) / П. Скокан. – М., 1979. – 242 с.
25. *Скуратівський В.* Русалії / Василь Скуратівський. – К.: Довіра, 1996. – 734 с.

26. Таранушенко С. Хата на Єлизаветинському провулку під чис.35 в Харкові // Таранушенко С.А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918-1932: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії. – Харків: Видавництво «АТОС», 2009. – 432 с.
27. Терех М. Промисловість Батурина доби К. Розумовського (XVIII-XIX ст.) / М. Терех // Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 400-427.
28. Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В. Борисенко. – К: Либідь, 2007. – 400 с.
29. Щербаківський В. Орнаментация української хати / Вадим Щербаківський. – Рим, 1980. – 103 с.

References

- Anton Shtepa [Al'bom] / uporjad. M.Ja. Kunyc'ka. – K.: Mystectvo, 1986. – 104 s.
- Akafystnyk / Yzdanye Moskovskoj patryarhy. – M., 1989. – T. I. – S. 191-193.
- Bondarenko V. Narodne kylymarstvo. Hudozhnje tkactvo / V. Bondarenko // Radjans'ke selo. – 1974. – № 78. – S. 4; № 79. – S. 3.
- Vynogorods'ka L. Baturyns'ka kahlja / L. Vynogorods'ka, Ju. Sytyj // Pam'jatky Ukrai'ny: Istorija ta kul'tura: Naukovyj chasopys. – 2008. – № 3 (160). – S. 28-38.
- Vovk H.K. Studii' z ukrai'ns'koi' etnografii' ta antropologii' / H.K. Vovk – K.: Mystectvo, 1995. – 336 s.
- Geras'ko M.O. Pobut naselennja mistechok Chernigovo-Sivershhyny (druga polovyna HVIII – seredyna HIIH st.): dys. ... kand. istor. nauk: 07.00.05 / Geras'ko Maryna Oleksandrivna. – K., 2013. – 235 s.
- Geras'ko M. Nesvjati gorshky lipljat' / M. Geras'ko // Poradnyk. – 2011. – № 46(292). – 18-24 lystopada. – S. 5.
- Drobjazko N. Jaka glyna, takyj i glechuk / N. Drobjazko // Slovo «Get'mans'koi' stolycji»: gazeta Nacional'nogo istoryko-kul'turnogo zapovidnyka «Get'mans'ka stolycja». – № 2 (15). – 2009. – S. 8.
- Zajchenko V. Vyshyvka Chernigivshhyny / Vira Zajchenko. – K.: Rodovid, 2010. – 208 s.
- Kovalenko V. Baturyn arheologichnyj / V. Kovalenko, V. Mezencev, O. Mocja, Ju. Sytyj. // Materialy Mizhnarodnoi' naukovy-praktychnoi' konferencii' z nagody 295-i' richnyci z dnja smerti get'mana Ukrai'ny Ivana Mazepy ta 10-richchja zapovidnyka «Get'mans'ka stolycja». – Nizhyn: TOV «Vydavnyctvo «Aspekt-Poligraf». – S. 72-106.
- Kovalenko O. V.L. Modzalevs'kyj – istoryk kozac'koi' starshyny / O. Kovalenko // Baturyns'ki chytannja: zbirnyk naukovykh prac'. – Nizhyn, 2007. – S. 130-136.
- Kovalenko Ju. Arheologija Gluhova doby ukrai'ns'kogo kozactva HVII – HVIII st. / Ju. Kovalenko // Novi doslidzhennja pam'jatok kozac'koi' doby v Ukrai'ni: zbirka naukovykh statej. K. – 2008. – Vyp. 17. – S. 49-55.
- Kosmina T. Rushnyk v inter'jeri ukrai'ns'koi' haty (do problemy arealistyky) / T. Kosmina // Rushnyk: symvol, obraz, znak. Materialy tret'oi' naukovy-praktychnoi' konferencii': dopovidi ta povidomlennja. – Gluhiv, 2004. – S. 22-31.
- Kostomarov N.Y. Dve russkije narodnosti (obrab. teksta y red. A.P. Kovalevoj; Avt. predysl. V.A. Doroshenko / Nykolaj Kostomarov. – Kyev-Har'kov: «Majdan», 1991. – 71 s.
- Kulysh P. Ognennyj zmej / P.Kulysh // Kyevljanyn. – 1841. – S. 181-289.
- Kul'tura i pobut naselennja Ukrai'ny: Navch. posibnyk / Naulko V.I., Artjuh L.F., Gorlenko V.F. – K.: Lybid', 1993. – 288 s.
- Ljashko O. Pojednannja budivel'nogo i dekoratyvnogo nachal // Sobornyj majdan: gazeta nacional'nogo zapovidnyka «Gluhiv». – 2010. – № 2 (38). – S. 2.
- Majster, abo Terny i lavry Ivana Gonchara / uporjad. N. Poklad; Ker. Proektu ta avt. Peredm. V. Jaremenko. – K.: MAUP, 2007. – 708 s.
- Modzalevskij V.L. V kakoj obstanovke zhyly nashy predky / V.L. Modzalevskij // Chernygovskaja zemskaja gazeta. – 1917. – 1 sentjabrja. – S. 1.
- Modzalevskij V.L. Ocherk ystoryy roda Tovstolesov / V.L. Modzalevskij. – K., 1906. – 241 s.
- Mordovcev D.A. Malorossyjskoe plemja / D.A. Mordovcev // Zhyvopysnaja Rossyja: otechestvo nashe v ego zemel'nom, ystorycheskom, plemennom, ekonomycheskom y bytovom znachenyy. T. 5. Ch. 1 / pod red. P.P. Semenova. – SPb.-M.: Yzdanye knygoptovca – typografa M. O. Vol'fa, 1897. – 336 s.
- Samojlovych V.P. Narodna arhitektura Ukrai'ny v iljustracijah / Viktor Samojlovych. – K.: Abrys, 1990. – 281 s.
- Sichyns'kyj V. Ukrai'ns'ka arhitektura / V. Sichyns'kyj // Ukrai'ns'ka kul'tura: Lekcii' za redakciju Dmytra Antonovycha / Upor. S.V. Ul'janovs'ka. – K.: Lybid', 1993. – 592 s.
- Skokan P. Baturyn (po ystorycheskym mestam Ukrainy): sbornyk vospomynanyj, ocherkov, rasskazov y drugykh materyalov (na pravah rukopysy) / P. Skokan. – M., 1979. – 242 s.
- Skurativs'kyj V. Rusalii' / Vasy' Skurativs'kyj. – K.: Dovira, 1996. – 734 s.
- Taranushenko S. Hata na Jelyzavetyn'skomu provulku pid chys.35 v Harkovi // Taranushenko S.A. Naukova spadshhyna. Harkivs'kyj period. Doslidzhennja 1918-1932: monografichni vydannja, statii, recenzii', dodatky, taranushenkoznachchi studii'. – Harkiv: Vydavnyctvo «АТОС», 2009. – 432 s.
- Tereh M. Promyslovist' Baturyna doby K. Rozumovs'kogo (HVIII-HIIH st.) / M. Tereh // Baturyns'ka starovyna: zbirnyk naukovykh prac', prysvjachenyj 300-littju Baturyns'koi' tragedii'. – K., 2008. – S. 400-427.
- Ukrai'ns'ka etnologija: Navch. posibnyk / Za red. V. Borysenko. – K: Lybid', 2007. – 400 s.
- Shherbakivs'kyj V. Ornamentacija ukrai'ns'koi' haty / Vadym Shherbakivs'kyj. – Rym, 1980. – 103 s.